

ЗМІСТ

Пролог	9
Перші звуки, перші знаки	
Найперші звуки	19
Мова на глині	34
Таємниці «будинку F»	49
Кумин. Нотатки мандрівника	62
Знак бога	72
Називаючи світ	
Вузькими стежками	79
Називаючи світ	90
Цвинтар книжок	102
Загадки Розетти	116
Тістечка й острови	125
За морем	
Кохання в Саут-Шілде	145
«Володіє багатьма мовами»: британське мистецтво вивчення мов	156
Глобальна торгівля, глобальні мови	172
Мови сої, рису та риби	176
La lengua: тлумачі колоніальної доби	191
Мови Малінче	200
Перекладач – зрадник?	210
Про тугу й відчуття ліктя	
Діти, які винайшли мову	219
Попелюшка та донька шинкаря	237
Звук снігу	252
Морж, який спить на кризі	264
Блакитний записник Кафки: мультилінгвальна креативність	272
Діти-мультилінгви	282
Епілог	297
Подяки	300
Примітки	304

*Присвячую Дену й Аарону,
і всім на світі вчителям мови — зі вдячністю*

ПРОЛОГ

Ми з'являємося на світ, у якому живуть тисячі мов і діалектів. Ще на самому початку життя ми здатні сприймати й повторювати усі звуки в цих мовах. Ми вловлюємо найменші зміни тону, яких згодом можемо й не помічати, і розрізняємо приголосні, які багатьом дорослим здаються однаковими. Якщо в нас є вади слуху, ми можемо вчитися за допомогою зору. Ми здатні опанувати будь-яку з багатьох жестових мов, що існують у нашому світі, просто спостерігаючи за тим, як ними користуються дорослі, наслідуючи їх невмілими руками й відточуючи ці жести, аж доки не оволодіємо ними вільно. Якщо ми не здатні ні бачити, ні чути, то можемо вивчити мову за допомогою дотику. Мовець може натискати на різні ділянки нашої руки, позначаючи таким чином літери. Або ж ми можемо покласти свої руки на руки співрозмовника, який говоритиме мовою жестів.

Цей величезний океан звуків, знаків і дотиків чекає, щоб ми його дослідили. Утім навіть у перші місяці життя ми зазвичай спеціалізуємося на мові, яка для нас значить більше за будь-яку іншу: рідній мові. Ми уважніше прислухаємося, коли щось звучить зі знайомою мелодикою та ритмом цієї мови задовго до того, як засвоїмо значення слів і речень. Ми навіть наслідуюмо її мелодію, яка стає нашим провідником у мові. Далі

йдуть окремі звуки та склади, а тоді — слова й речення. Завдяки постійному спілкуванню з тими, хто нас доглядає, ми навчаємося краще й точніше вкладати свої думки, бажання й почуття в слова. Немовлята, які користуються мовою жестів, переходять від так званого ручного лепетання до дедалі ритмічніших серій жестів.

Цей процес інколи зображають як втрату, відхід від відкритості цілому світові. Але пильна зосередженість на найважливіших для нас мовах дозволяє нам аналізувати й розуміти гігантський обсяг інформації за дуже короткий час. За перший рік життя ми поступово створюємо репертуар звуків, слів і висловів рідної мови, що дає нам змогу обирати певні моделі з нескінченного океану шуму навколо нас.

Маленьких дітей часто показують надзвичайно відкритими й гнучкими в усьому, що стосується вивчення мови, а от дорослих — безнадійно захряслими в знайомих їм звуках. Але якщо придивитися до дітей уважніше, то можна побачити, що вони роблять безліч помилок. А іноді їм треба значно більше часу, ніж дорослим, щоб вивчити певні аспекти мови. Зрештою, у дорослих є величезна перевага: вони вже знають, як улаштовано цей світ, якими мовами де розмовляють, як ці мови пов'язані між собою й так далі.

Немовлята не завжди «націлюються» на якусь одну мову. Ті, хто регулярно чує дві чи більше мов, уміють розрізняти їх за відмінностями в ритмах і мелодиці. Поступово вони сортують звуки й слова по різних каналах, але можуть також і плутати ці канали й перестрибувати з одного на інший.

Навіть спеціалізуючись на одній-двох рідних мовах, ми все одно можемо вивчити багато інших. Історія світу — це історія людей, які спілкуються між собою, і часто це відбувається всупереч поширеним уявленням про мову та її вивчення. Багатомовність — явище не нове й не рідкісне, воно також не належить до традиційних прерогатив еліти. Люди бавилися й експериментували з різними словами та звуками протягом усієї історії, незалежно від матеріального стану й рівня освіти.

Близько чотирьох тисяч років тому діти й підлітки в школах писарів у Стародавньому Іраку вчилися читати й писати двома мовами. Однією з них була шумерська — найдавніша писемна мова людства. Іншою — аккадська, споріднена з арабською та івритом. Приблизно в той самий час іракські торговці почали селитися на території сучасної Туреччини й одружуватися з місцевими жінками. Ці чоловіки та їхні дружини вивчали мови одне одного просто завдяки постійному спілкуванню, і в них підростали двомовні діти. У листах, написаних на глиняних табличках, вони вживали одне з найстаріших слів на позначення тлумача: *таргуман*.

Це слово мандрувало з краю в край і з однієї мови до іншої. Воно згадується на аккадських глиняних табличках, де записані виплати тлумачам. З'явилося воно навіть на табличці, знайдений у Туреччині, з написом кількома мовами, зокрема давньоіндійським діалектом, спорідненим із сучасною гінді. Через арабську й латину це слово згодом потрапило до Європи, де з'явилося в Ірландії XVI століття у формі *truchman*, «тлумач з ірландської на англійську».

Є навіть ще давніше зафіксоване слово зі значенням «тлумач»: шумерське *еме-бала*, від *еме* «мова» і *бал* «переходити», «змінювати». Це слово буквально означає «той, хто змінює мови» чи «той, хто переходить із мови на мову»¹.

Коли іспанці завоювали Америку, їм стали потрібні люди, які могли б перекладати на раніше незнані мови. Спочатку для цього вони викрадали місцевих мешканців, у тому числі й дітей, і змушували їх вивчати іспанську. Згодом іспанські моряки після кораблетрощі потрапляли в полон до тубільних племен і навчалися мов американських індіанців, живучи в їхньому оточенні. Тлумачі-тубільці продовжували перекладати іспанською протягом усієї конкісти — часто тому, що іншого вибору в них не було.

Особливо багато документальних відомостей залишилося про поліглотів королівської крові, хоча ми ніколи не дізнаємося, наскільки міфічними були їхні лінгвістичні таланти. Шульгі, правитель Стародавнього Іраку, який жив близько

2000 року до н. е., заявляв, що вільно володіє п'ятьма мовами. Зустрівши «амореянина, мешканця гір», він зміг «виправити його плутані слова його ж власною мовою». Плутарх твердив, що Клеопатра могла розмовляти будь-якою мовою, якою їй хотілося, «як багатострунний інструмент», і дуже рідко потребувала послуг тлумача.

Вільгельм I Завойовник спробував вивчити англійську, але здався через похилий вік і обтяженість обов'язками. Це — свідчення ченця, який залишив літопис норманського завоювання. На думку ченця, це було погане рішення, яке породило значну напруженість у стосунках між англосаксами та французькими загарбниками. Мова завойовників просочилася в усі куточки життя англійців. У середньовічному монастирі в Кентербері в англосаксонського монаха на ім'я Етельверд вселився жахливий демон, що змушував його розмовляти французькою.

Утім у різні історичні епохи багатомовність не була підставою для гордощів чи страхів. Це була просто частина повсякденного життя, а ще — корисна навичка, коли потрібно було розпитати дорогу чи поторгуватися за вантаж олова.

Гутлак, англосакс-відлюдник, який мешкав у печері всередині поховального кургану близько 700 року н. е., розмовляв кельтською, бо прожив деякий час серед кельтів. Очевидно, він не надто часто нею послуговувався — адже був відлюдником. Але впізнав її, коли кельтські грабіжники видерлися на його курган, балакаючи поміж собою, і розбудили його.

Інші цікаві лінгвістичні новації стали побічним продуктом мирного співжиття різних людей.

На острові Мартас-Віньярд, що біля узбережжя Нової Англії, мова жестів стала звичним засобом спілкування з XVIII до початку XX століття. Цим вона завдячує поширеній на острові спадковій глухоті. Коли антропологиня Нора Еллен Грос відвідала острів у 1970-х, вона помітила незвично високий відсоток глухих у різних родинах. Грос поцікавилася в місцевого мешканця, як глухі раніше спілкувалися з тими, хто міг чути, у своєму оточенні. Невже вони все писали? «Ні, — відповів чоловік (який

не був глухим), — тут усі володіли мовою жестів». — «Тобто родини глухих людей?» — перепитала вчена. «Звісно, — відповів місцевий, — а також усі інші в містечку. Я колись спілкувався нею, і моя мати, та й усі тут»².

Грос дізналася, що в деяких районах острова всі наділені слухом мешканці вільно володіли як англійською, так і мовою жестів. Глухі й наділені слухом користувалися нею, щоб спілкуватися між собою. Останні також почали застосовувати її для спілкування, коли потрібно було порозмовляти на великій відстані, поговорити про щось особисте без зайвих вух чи вести бесіду на шумному, вітряному пляжі або судні³.

Проста мова жестів з'явилася й серед ченців у Кентербері, які взяли на себе обітницю мовчання, але все одно мусили якось спілкуватися. У них склався відносно невеликий, але яскравий вокабуляр із жестів на позначення корисних повсякденних речей, як-от перець, вустриці чи спідня білизна.

У гористих, малонаселених чи порослих густими лісами місцевостях у різних частинах світу люди винайшли навіть мови свисту, узявши за основу рідну розмовну мову, і спілкувалися ними на відстані⁴. Мова свисту документально засвідчена в найрізноманітніших мовних спільнотах: від аха (якою розмовляють у гірських селах на півночі Таїланду) й мікстек (у Мексиці) до сибірської підгрупи мови юпік (Аляска) і тамазігт (мова свисту берберів-амазигів, засвідчена в Атлаських горах Марокко)⁵. Приблизно від V століття до н. е. грецькі історики описували північноафриканські племена, що «розмовляють, як кажани» або «не мають мови й натомість послуговуються пронизливим свистом»⁶. У стародавніх китайських текстах свист згадується як спосіб декламувати духовні чи філософські вірші та спілкуватися на великих відстанях.

Деякі мови породжувалися потребою, кризовими умовами. У сиротинці в тихоокеанських колоніальних володіннях Німеччини хлопчики й дівчатка, відірвані від своїх родин, створили нову мову — унзердойч. Вона передавалася з покоління в покоління, і донині існує невеличка група мовців, яка нею користується.

* * *

Усі ці історії відомі нам завдяки одній надзвичайній технології: письму. Винайдене в стародавні часи на території сучасного Іраку близько п'яти тисяч років тому, письмо відтоді справляє глибокий вплив на мови. Люди користувалися ним, щоб записувати магичні заклинання, гнівні листи, царські укази та свої повсякденні клопоти. Багато стародавніх текстів — наочні свідчення міжмовних контактів протягом століть.

Єгипетський папірус, якому понад три тисячі років, зберіг магичні заклинання на мовах острова Крит і Близького Сходу. Двотисячолітній надгробок, знайдений серед руїн римського форту в англійському місті Саут-Шілдс, укривають написи латиною й пальмірською мовою (якою розмовляли в Стародавній Сирії). Цей камінь сирієць Барат, який прибув до Англії з римським військом, поставив на могилі своєї дружини, кельтки Регіни. У місті Галле (Шрі-Ланка) знайшли кам'яну плиту з написами трьома мовами: китайською, перською й тамільською. Написи було зроблено в Китаї близько 1400 року н.е., а сама плита стала дарунком на відзнаку успішної торгівлі між країнами.

Письмо не просто зберігало мови, воно змінювало їх. У першому тисячолітті нашої ери Корея, Японія та В'єтнам запозичили китайські ієрогліфи для власних зовсім не споріднених мов. Разом з ними прийшло чимало китайських запозичених слів. Вони залишилися в ужитку навіть тоді, коли Корея, Японія та В'єтнам відійшли від китайської писемності, модифікували ієрогліфи й створили власні системи письма — або ж, у випадку в'єтнамської мови, перейшли на латинську абетку⁷.

Письмо й донині продовжує впливати на вимову. Наприклад, англійське слово *perhew* «племінник» колись вимовлялося подібно до французького *neveu*, з м'яким звуком *v*. Нині більшість носіїв англійської мови дивляться на буквосполучення *ph* на папері й вимовляють не *v*, а *f*: «не́ф'ю».

А головне — мови приходять до нас через людей. Історик Джон Галлахер у своїй книжці про мови в Англії ранньомодерної доби створив термін «учителі-невидимки» на позначення всіх неви-

знаних навчителів мови у світі, наприклад слуг або членів родин. Купці, мандрівники, біженці, прості люди, що підказують дорогу чужинцю, якого майже неможливо зрозуміти, — вони також виступають у ролі таких неофіційних вчителів мови.

Я по-справжньому оцінила критичну важливість таких невидимих учителів після народження сина. Мій чоловік-британець і я виховуємо його у двомовному середовищі, англійською та німецькою. Виявившись єдиною людиною, що розмовляє з дитиною своєю рідною мовою, раптом чітко усвідомлюєш, наскільки потрібна широка громада носіїв мови для збереження наших мов. Тепер я точно знаю, що мови ніколи не стоять на місці. Що більше ними розмовляти, то більше вони зростають. Коли ми відвертаємося від них, вони втрачають силу. Навіть володіння рідною мовою продовжує розширюватися протягом життя, бо ми додаємо нові вислови та знаходимо слова, щоб описувати нові враження.

Це — книжка про мови й людей, які їх люблять. Вона про дивовижні й чудернацькі способи, у які люди користуються мовами ще із часів найдавніших записів на глині, та про мовні нитки, що пов'язують усіх нас крізь час і простір. А головне, вона — про задоволення. Ми всі володіємо вродженою здатністю вивчати й змінювати мови цього світу, знаходити втіху в них і зберігати їх живими для наступних поколінь.